

Sanja Đurin

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb  
sdurin@ief.hr



**Teorija diskursa -  
razvoj ideje**

- Teorija diskursa javlja se kasnih '70ih godina prošlog stoljeća u Francuskoj
- kros-disciplinarni **pokušaj integracije centralnih lingvističkih i hermeneutičkih uvida s ključnim idejama socijalnih i političkih znanosti**. To je potaknuto i sve većim uviđanjem ispreplitanja jezika i politike u procesima društvenih transformacija, promjena.

# Predmet istraživanja t.d.

- - populističke i nacionalističke ideologije, diskurs novih društvenih pokreta, politička konstrukcija društvenih identiteta, oblici hegemonijske borbe, različite logike kolektivnog djelovanja, formulacije i implementacije javnih politika, stvaranje i raspadanje političkih institucija kao i sve tradicionalne teme političkih znanosti kao što su ponašanje glasača i donošenje političkih odluka.
- -između ostalog, analiza pokriva društvene i političke znanosti: administrativne reforme, državne politike, populizam, nacionalizam, eugeniku, medije i medijske debate, konstitutivne zakone, sigurnosne politike
- -teorija diskursa pomiče centar društvenih i političkih istraživanja s ontički datih objekata istraživanja na njihove ontološke uvjete mogućnosti.
- -naglasak na diskurzivnu konstrukciju političko-ideoloških granica i dihotomizaciju društvenih prostora
- - Pitanja oblikovanja identiteta, stvaranje novih ideologija i logika društvenih pokreta te strukturiranje društva kroz mnoštvo društvenih imaginarija centralni su predmeti istraživanja teorije diskursa.

tri generacije teorije diskursa:

- **-prva:** shvaća diskurs u okvirima lingvistike, kao jezičnu jedinicu najviše razine, koja je veća od rečenice, a koju definira postojanje bilo kakve zavisnosti među njenim dijelovima i fokusira se na semantički aspekt izgovorenog ili pisanog teksta.

- De Saussure: riječ kao jezični znak koji se sastoji od pi i ps; označitelj i označeni – značenja su arbitrarna; prostor između izraza i sadržaja je prostor **imaginarnog** i omogućuje manipulacije i transformacije značenja jezičnog znaka – semantički pomak (pomak u značenju)

- Barthes: mitovi imaju motivirana značenja; oni su prenesena značenja, semiloški sustav drugog reda. Znak iz prvog sustava (jezik, jezik znanosti, fotografija, rituali, predmeti, radnje) u drugom sustavu postaje označitelj (primjer crnog vojnika koji salutira francuskoj zastavi – za proizvođača mita on je simbol francuske imperijalnosti; za čitatelja mita on je sama prisutnost, utjelovljenje fr. imperijalnosti)
- -mitovi kako ih tumači Barthes okružuju nas u predmetima, slikama – reklame dobar primjer (rolex, mercedes npr – označitelji materijalnog statusa)
- -mitska forma djeluje na značenje – tu nastaje politička i ideološka funkcija mita (zbog dvoslojnosti njegova značenja). Mitovi se reproduciraju na mjestima koja Althusser naziva ideološkim aparatima države: škola, obitelj, crkva, mediji...- zato su nam i za diskurzivnu analizu posebno zanimljivi diskursi koje te institucije proizvode)
- -mitovi stvaraju stereotipe, naturaliziraju povijest, oblikuju društveni imaginarij – jezik ima performativnu moć (John Austin) (pr. mit majčinstva)

- Stereotipi se oslanjaju na nekoliko jednostavnih, živih, lako pamtljivih karakteristika neke osobe i svode, reduciraju osobu na te karakteristike. One se naglašavaju, pojednostavljuju i fiksiraju, obilježavajući osobu gotovo vječno (primjer u likovnom izrazu: karikature)(Hall 1997:258)
- Jednom kada se fiksiraju, stereotipi se teško mijenjaju i dijele društvene grupe na one koji se uklapaju u grupu, normalne i one koji su drugačiji, pa time neprihvatljivi i isključeni... Stereotipi se pojavljuju tamo gdje postoje neravnopravni odnosi moći i moć je najčešće usmjerena protiv isključene grupe (Hall 1997:258).

- **druga** generacija definira diskurs šire – on nije reduciran samo na izgovoreni ili pisani tekst, već se proširuje i na opsežan set društvenih praksi
- Društvenu stvarnost konstituiraju, stvaraju **diskursi** među kojima postoje određeni odnosi **moći**.
- Društvena stvarnost uvjetovana je odnosima moći.
- Diskurzivna teorija stoga analizira, rekonstruira odnose moći da bi došla do jednog od mogućih odgovora na pitanje **KAKO** je konstruirana društvena stvarnost.



# diskurs

- Više nego skup tekstova ili znakova, diskurs zapravo čini skup praksi (govornih ali i svih drugih) koje sistematski oblikuju ono o čemu govore. Ideje, mišljenja, koncepti, način razmišljanja i ponašanja oblikovani u određenom kontekstu čine jednu diskurzivnu strukturu koja kao efekt stvara određenu realnost

- **Rorty – iako svijet zaista postoji, istina ne postoji.** Istina nije stvar van postojeće realnosti, već je ona stvar jezika. Zato i ne postoji neka nad-diskurzivna instanca u smislu empirijskih činjenica, metodoloških pravila ili privilegiranih kriterija koja može čuvati ili zaštititi Istinu ili Znanost. Istina je uvijek lokalna i fleksibilna budući da je uvjetovana diskurzivnim režimima istine koji specificiraju kriterije po kojima će se nešto prosuđivati kao istinito ili lažno.
- istina stoga nije intrinzična nekom iskazu, ona se proizvodi. npr alternativna medicina nema isti status kao što ga ima konvencionalna medicina – prema Normanu Faircloughu uloženi su ogroman trud i snažna diskurzivna proizvodnja da se alternativnu medicinu učini inferiornom, amaterskom, šarlatanskom kako bi klasična zadržala status i autoritet prave, istinite i znanstvene. U diskurtom smislu diskursi nisu izolirani, već su u stalnom konfliktu s drugim diskursima i društvenim praksama koje žele sudjelovati u definiciji toga što je istinito i što će imati autoritet.

# odnosi moći

- Moć je raspršena po čitavom društvenom tijelu i svi subjekti koji ulaze u međusobne odnose, ulaze zapravo u odnose moći (Michel Foucault).
- Ti odnosi (putem diskursa) proizvode subjektivitete, pozicije koje će subjekti zauzeti u međusobnim odnosima (identitete).
- Odnosi moći proizvode znanje (npr. koju ćete verziju nekog događaja učiti u školi ovisi o tome koje verzije su sankcionirane ili koji subjekti su podređeni).
- Odnosi moći, kao i diskursi, nisu stabilni u vremenu, nego se mijenjaju.

- Foucaultova analitika moći zamjenjuje klasični pojam suverene moći s novim pojmom diskurzivne moći koja naglašava produktivne aspekte moći. Moć je 'conduct of conduct', upravljanje upravljanja – odnosi se na načine kojima diskurs regulira djelovanje građana tako što oblikuje njihove identitete, svojstva i relacije podređenosti društvenih aktera. Dakle, **moć i diskurs su međusobno konstitutivni** i ne mogu funkcionirati jedan bez drugoga.

## Zbog nestabilnosti diskursa i odnosa moći

- Diskurzivna teorija fokusira se na određeni problem i traži njegove uzroke unutar šireg društvenog i vremenskog konteksta, traži trenutak preokreta u odnosima moći koji je doveo do razvoja određene diskurzivne prakse
- Radi se o nekoj vrsti arheologije, arheološke analize društvene stvarnosti
- Takav pristup ne prihvaća razumijevanje povijesti kao progresivnog razvoja civilizacije/a. Povijest je diskontinuitet i društvena stvarnost nije rezultat nekog razvoja nego spleta slučajnosti – diskurzivna teorija nastoji prepoznati i opisati te slučajnosti

# Predmet diskurzivne analize

- diskurzivnu strukturu ne analiziramo da bismo došli do istine, ona kao takva ne postoji. Cilj diskurzivne analize je otkriti mehanizme, regulatore diskursa koji su podržali određenu istinu, omogućili određenu percepciju stvarnosti. Ti mehanizmi mogu biti sama epistemologija određenog vremenskog perioda, tvrdnje, diskurs kao skup tvrdnji, arhive, isključenost iz diskursa (nespominjanje, ignorancija), cirkulacija diskursa (kroz komentare, akademske discipline)- svi ti mehanizmi daju nam određenu informaciju o diskursu koji analiziramo

teorija diskursa se u tom smislu fokusira na probleme kao što su :

- konstitucija političkih identiteta;
- prakse hegemonijske artikulacije među određenim diskursima i subjektivitetima;
- konstrukcija socijalnih antagonizama i postavljanje političkih granica;
- načini na koje subjekti bivaju zahvaćeni nekim diskursima, a drugima ne;
- društvene fantazme koje podržavaju takve identifikacije i užitak koji time nastaje” (Howarth 2000: 321).

- **Treća** generacija proširuje pojam diskursa tako da on pokriva sve društvene fenomene. Diskurs se više ne odnosi na određeni dio soc sistema, nego se on podudara s društvenim.
- Nadalje, ako odbacimo ideju centra kao što to čini t.d., ideju jedne biti koja je dana u sebi i po sebi (npr. bog, priroda, razum, humanost, kapitalizam), društveni identiteti tada više nisu zauvijek fiksirani u odnosu na taj centar koji ih determinira. Rezultat nije potpuni kaos, što se može činiti na prvi pogled, već **igra značenja** koja se beskonačno širi i počinje beskonačno premještanje ograničenog i privremenog centra. U kratko: društveno značenje postaje djelomično fiksirano u i kroz diskurs (primjer potresa). Više je teoretičara oblikovalo ovu teoriju, a najznačajniji i koji su i ujedinili sve te teorije su Chantal Mouffe i Ernesto Laclau.



- **svako društveno djelovanje odvija se na temeljima historijski specifičnih diskursa. Cjelokupna društvena stvarnost proizvod je diskursa, naši identiteti također.**
- **diskurs se oblikuje kroz hegemonijske borbe koje nastoje uspostaviti političko i moralno-intelektualno vodstvo; **Diskurs se širi sredstvima artikulacije, koja se tumači kao praksa koja uspostavlja relacije, odnose među diskurzivnim elementima i koja izaziva međusobnu modifikaciju njihova identiteta.****

- **hegemonijska artikulacija značenja i identiteta je intrinzično povezana s konstrukcijom socijalnih antagonizama, što pretpostavlja isključenje prijeteće Drugosti koja stabilizira diskurzivni sistem dok, u isto vrijeme, sprječava njegovo potpuno zatvaranje**
- **stabilni hegemonijski diskurs postaje dislociran kada mu se suprotstave novi događaji koje ne može objasniti, zastupati ili usvojiti na neki drugi način.**

- **lebdeći označitelji.** Društva su organizirana i centrirana oko takvih označitelja koji predstavljaju nemoguće ideale kojima se teži (sloboda, jednakost, pravda, red...). Hegemonijske borbe koje je omogućila dislokacija društvenog poretka nastojat će fiksirati lebdeće označitelje artikulirajući ih novim setom **čvorišnih točaka**. Čvorišne točke su velikim djelom prazni univerzali kao što su Revolucija, Modernizacija, Nacija, Narod – koji žele označiti prazninu, nedostatak u nastojanju da se postigne potpuna zajednica, a koja se (praznina) otkriva kroz dislokaciju društvenog poretka.

- dislokacija diskurzivnih struktura znači da se subjekt uvijek pojavljuje kao **rascijepljeni subjekt** koji može željeti, nastojati rekonstruirati puni identitet kroz čin identifikacije.
- Rascijepljeni subjekt može se ili dezintegrirati ili pokušati ponovo zauzeti iluziju punog identiteta tako što će se identificirati s punoćom koju su mu obećali različiti politički projekti. Rascijepljeni subjekt može se identificirati s mnogo različitih stvari istovremeno. Društveni antagonizam igrat će glavnu ulogu u pokušaju ujedinjavanja različitih točaka identifikacije.

- U nastavku ćemo kroz primjere analize diskursa vidjeti kako je formiran nacionalni identitet, kako se proizvodila nacionalna ideologija i logika društvenih pokreta krajem 18. i u 19. stoljeću u Europi i koja je njihova veza sa seksualnošću, odnosno kako se je stvarao društveni imaginarij nacionalnih zajednica

- Michel Foucault (Znanje i moć) je primijetio da od 18. stoljeća država provodi pojačanu kontrolu nad seksom i seksualnošću građana
- George Mosse (Nationalism and sexuality): primjereno ponašanje, moral i normativi vezani uz seksualno ponašanje koji vrijede u Europi od nastanka modernih društava imaju povijest u kojoj je nacionalizam imao glavnu ulogu

# Diskursi 18. st

## 1. industrijska revolucija i kapitalizam

- Migracije – nova organizacija prostora i ljudi u prostoru: industrijalizacija gradova privlači u gradove sve veći broj ljudi koje treba organizirati, naći im mjesto, svaki čovjek dobiva točno određeno mjesto (u tvornici, u školi, u armiji). I same gradove potrebno je organizirati da budu što praktičniji, da budu pregledni, imaju dobru infrastrukturu
- nova percepcija čovjeka i vremena: svaki čovjek je potencijalna radna snaga, svakog se može uključiti u proces proizvodnje; vrijeme se također gleda kroz proizvodnju: svaka neiskorištena minuta, svaka minuta nerada je financijski gubitak
- Disciplinizacija, red i uređenje: disciplinsko društvo

## 2. Protestantizam:

- zagovara novu etiku i nove kriterije ponašanja: onaj tko marljivo i savjesno radi uz malu nadnicu najmiliji je bogu. čovjekova sudbina i zadatak je da radi i samo radi. To je jedini put da čovjek zasluži vječni život. Cilj života je stjecanje zarade.
- No to ne znači da u svojini treba i neograničeno uživati: protestantska etika zastupa suzdržavanje od pretjeranog uživanja i ograničavanje potrošnje luksuzne robe



- Protestatnizam je oblikovao nove obrasce o ponašanju, osjećajima i spolnoj funkciji TIJELA: jednako kao što je propisivao način ponašanja za stolom, tako se je usredotočio i na oblikovanje moralnih vrijednosti – skromnosti, čestitosti i sl.
- Drugim riječima, ponašanje i moral su povezani, ponašanje se od tada moralizira. Taj proces je povezan s pijetizmom i evangelicizmom, protestantskim pokretima koji su zagovarali odricanje od ovozemaljskih užitaka i nadzor nad strastima (*Protestantizam i kapitalizam: ispunjavanje svjetovnih dužnosti je bezuslovno jedini put da ugodimo Bogu* )
- ponašanje je izraz unutarnje pobožnosti. Nove moralne vrijednosti, proizašle iz protestantizma i protu-reformacije: pristojnost, disciplina, suzdržanost

### 3. Francuska revolucija (1798) i stvaranje nacionalnih država:

francuska revolucija je taj moralni i vjerski razvoj još potaknula, i nacionalna svijest se povezuje s moralom – ljubav prema domovini postaje pitanje morala

- Louis Antoine Léon de ***Saint-Just***, francuski revolucionar, je širio ideju da je republika oblik vladavine utemeljen na kreposti (prostitucija, pornografija, masturbacija, homoseksualnost se počinju osuđivati)
- Takvim stavom stvara se relacijski odnos među identitetima: stvaranje kreposnih građana i osuđivanje grešnosti postaje integralni dio obrane revolucije i nacije

## 4. Znanstveni diskurs:

U stvaranju kriterija moderne krijeposti važnu ulogu igrale su i **medicina i biologija**, koje su uvele nove klasifikacije: normalno/nenormalno, zdravo/bolesno, prihvatljivo/neprihvatljivo

- Župnika, svećenika koji do tada vodi računa o tome što je normalno a što nenormalno, polako zamjenjuje liječnik
- 1760.g. dr Tissot: L'Onanisme – masturbacija je opasna, čovjek je savršeno božje stvorenje i treba slijediti boga
- Voltaire i Rousseau – podržavaju i populariziraju Tissotovu teoriju
- 1846.g. Heinrich Kaan: Psychopathia sexualis

- Na taj način, iako su ta dva koncepta, nacionalizam i seksualnost nastajali odvojeno (politički diskurs i medicinski diskurs), s vremenom se oni međusobno isprepliću i podupiru

## 5. 1859.g. Charles Darwin: The origin of species

- Znanstveni diskurs producira ideju o seksu kao biološki odgovornom za budućnost vrste (biolozi, antropolozi...)
- Razlike među narodima nisu slučajne, već determinirane, vječne i fiksirane. Naciju se u to doba shvaća naturalistički, kao nešto što se s generacije na generaciju prenosi krvlju

- Rezultat (ili posljedica) takvog razmišljanja je razvoj EUGENIKE
- Temeljna ideja eugenike je da se osobine prenose genima i da rasu možemo poboljšati izborom pozitivnih osobina, odnosno ako nositelje pozitivnih osobina rase razvijamo i njegujemo, a nositelje degeneracija uništimo (alkoholičari, kriminalci, osobe s poteškoćama u razvoju, homoseksualci...)

- problem: rasizam, degeneracije su kulturno definirane i promjenjive;
- rezultat eugenike su i razne zdravstvene politike nacionalnih država i skrb za populaciju i demografiju. Za nacionalne države demografija je ključna

- povezivanje seksualnosti i seksualnog ponašanja s medicinskim diskursom i s kategorizacijom normalno/nenormalno ili prirodno/neprirodno rezultiralo je time da su seks i seksualnost postali biološki odgovorni za budućnost vrste, nacije: seksom se prenose bolesti i zbog toga je seksualnost potrebno kontrolirati (Foucault)



- Kontrola se provodi na razne načine:  
krajem 18 i u 19 stoljeću država institucionalizira brak i upravlja sklapanjem brakova i razvodima. Stvara se ideja nuklearne obitelji kao toplog i sigurnog gnijezda. Unutar nuklearne obitelji svakom je članu dodijeljena jasna uloga: otac je discipliniran, strog i prehranjuje obitelj, majka rađa djecu, odgaja ih i brine o domaćinstvu.  
-drugim riječima, stvaraju se brojni stereotipi. Jasne i nepromjenjive spolne uloge bile su od iznimne važnosti pri strukturi društva i nacije

- Briga za obitelj značila je i brigu za naciju: što je više sklopljenih brakova, više je obitelji i djece, raste broj stanovnika zemlje i sigurniji je opstanak nacije (Foucault)

- Na koji način stereotipi kroz nacionalističku ideologiju stvaraju marginalce:
- Hermafroditi ili androgini: još u prvoj polovici 19 st. smatraju se javnim simbolom ljudskog ujedinjenja, dok se krajem tog istog stoljeća počinju tretirati kao nakaze
- Muškarac dobiva ulogu aktivnog, dok je žena pasivna: moć je privilegija muškaraca, dok žena mora biti uzor ljepote i kreposti; muškarac je borac i branitelj, žena je majka. Marginalci postaju svi koji ne odgovaraju tom opisu:

samci, žene koje ne prihvaćaju svoju  
prirodu ulogu majke, homoseksualke/ci,  
obitelji bez djece ili s jednim djetetom,  
samohrani roditelji...

# Primjer: Mit majčinstva (Hrvatska 1990tih)

- Elisabeth Badinter: žene su bile indiferentne prema djeci i svojim majčinskim dužnostima sve do institucionalizacije djetinjstva u 18. i 19. stoljeću (*L'Amour en plus : histoire de l'amour maternel (XVIIe-XXe siècle)*)

- 19 st. – nacionalne države (ideja: povećanjem stope nataliteta povećati naciju)
- Diskursi proizvode nove identitete: žena se ne osjeća potpuno ženom ako nema djece; žena koja počinu abortus osjeća se kao ubojica; žena koja ne može roditi osjeća se manje vrijednom; žena koja ne želi roditi društveno je stigmatizirana;
- Na taj način žensko tijelo postaje predmet političke moći, režimi nad ženskim tijelom izvršavaju se kroz moralizacijske diskurse (sveta, najveća uloga svake žene je da rađa djecu)

# Mit majčinstva

Mit održava stereotipe, predstavljajući neku stvarnost kao prirodnu datost:

- Majka je brižna, dobra, požrtvovna, radišna, nasmijana
- Naturalističko tumačenje: prirodna zadaća svake žene je da bude majka
- Stvara marginalne identitete: sve žene koje se ne uklapaju u dominantni opis, marginalizirane su

# Kako se stvara mit:

## 1. politički govori:

*“Jedna od najprečih zadaća pred kojima stoji hrvatsko društvo jest zaustavljanje demografskog nazadovanja. ... Radi korjenitih promjena takvoga stanja potrebne su osobito one mjere koje će pospješivati natalitet. Među takvima možda bi bilo djelotvorno zakonski osigurati da majka četvero djece za njihovo uzdizanje dobiva prosječni osobni dohodak, a također i posebne pogodnosti za stan ili dom takvih obitelji.” (Tuđman, Govor na I. Općem saboru Hrvatske demokratske zajednice, 1990)*

## 2.

*Zanemarimo li useljavanje i iseljavanje te ako u sljedećih 25 godina žene u Hrvatskoj budu rađale kao ovih godina, hrvatsko će se pučanstvo smanjiti na 4.452.500 stanovnika, odnosno za 335.000 ili za sedam posto...*



### 3. Novinski članci (Glas koncila)

*„Ne može se dakle nijekati da namjieran prekid trudnoće nije ubojstvo počinjeno nad nemoćnim i nevinim što inače osuđuju svi ustavi svih ljudskih zajednica.“ (GK 913a, 1991).*

### 4. Udžbenici:

“ŠTO ČINI MAJKA ZA TEBE? Nosila te u svome krilu,/ Dala ti je ime i nježno te poljubila./ Hranila te mlijekom i slasticama./ Suosjeća s tobom kad ti je teško./ Bdi je uz tvoj krevet kad imaš vrućicu...” (Jakšić 2007: 84).

- Politizacija identiteta: u trenutku kada se država ili neka druga institucija upliće u privatnost subjekta, kada prava koja su mu zagarantirana, njegova autonomija kao subjekta više ne postoji:
  - *„Ne može se dakle nijekati da namjieran prekid trudnoće nije ubojstvo počinjeno nad nemoćnim i nevinim što inače osuđuju svi ustavi svih ljudskih zajednica.“ (GK 913a, 1991).*
  - *„Pobačaj (abortus) je izravno ubojstvo nerođenog djeteta i najveća izdaja majčinstva. Majka, simbol sigurnosti i ljubavi, pobačajem se pretvara u ubojicu najnevinijeg bića...“ (Periš (et.al), 2003:35).*

- **Marginalizacija:**

*“Zato što danas osjećam da je žena, bez obzira na sve, žena je na jedan način, žena koja nije majka, da je sama, da je rastavljena, da nije podržavana od društva. Ja idem u crkvu...kad svećenik pozdravlja, kaže: ‘Draga braćo i sestre, dragi svećenici, drage časne sestre, dragi očevi, majko i djeco’, a ja sam rekla svojoj prijateljici: ‘A gdje su stare frajle i raspuštenice?’... Pa ja doživim na svakom koraku danas... Ja sam sama, kao da sam ja nepotrebna na ovom svijetu.” Daša M. r. 1928.g.*